

UOT 582-1

AZƏRBAYCAN FLORASINDA QAYMAQÇIÇƏK (RANUNCULUS L.) CİNSİ NÖVLƏRİNİN FITOSENOLOGİYASI

ƏKBƏRİ TƏRANƏ MAYIL qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şamaxı filiali, dissertant

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: Ranunculus L., fitosenoz, assosiasiya, formasiya, edifikator, növün bolluğu, dominant növlər

Müvafiq fitosenozlarda ekoloji-fitosenoloji tədqiqatların aparılmasına beynəlxalq elm aləmində geniş yer verilir. Odur ki, floranı hərtərəfli araşdırmaq, eləcə də biosenozun əsası sayılan fitosenozların növ tərkibini və quruluşunu tədqiq etmək, onların qorunması, səmərəli istifadəsi, yaxşılaşdırılması və münbitliyin bərpası, kompleks tədqiqatların aparılması üçün ayrı-ayrı fəsilələrin nümayəndələrinin müasir səviyyədə araşdırılması ən vacib məsələlərdən biridir. Müvafiq fitosenozlarda ekoloji-fitosenoloji tədqiqatların aparılmasına beynəlxalq elm aləmində geniş yer verilir. Ona görə də Azərbaycan florası və bitkiliyinin öyrənilməsi üçün tədqiq edilən *Ranunculus L.* cinsi növlərinin fitosenoloji xüsusiyyətlərinin və populyasiya strukturunun öyrənilməsini qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə cinsin *R.oxyspermus Willd.*, *R.repens L.*, *R.arvensis L.* və *R.sceleratus L.* növləri digər növlərdən fərqli olaraq, Azərbaycanın bütün botaniki-coğrafi rayonlarında rast gəlinir. Digər növlərə isə özünəməxsus ərazilərdə təsadüf edirlər. Fitosenoloji baxımından botaniki qruplarda edifikatorluq hər növ üçün özünəməxsusdur. Məs. *R.oxyspermus* çoxillik olmaqla yanaşı, bütün torpaq tiplərində və bütün qurşaqlarda məskunlaşa bilir, buna görə də daha çox rast gəlinir və fitosenozlarda edifikator rolu oynayır. O cümlədən, *R.repens* çoxillik bitkidir, lakin ona hər yerdə rast gəlinmir, onlar yalnız düzənlikdən orta dağ qurşağına qədər, əsasən meşəliklərdə və meşə talalarında, bəzən meşədən sonrakı çəmənlərdə çayların ətrafında, sulu dərələrdə bir sözlə rütubətli yerlərdə rast gəlinir. Heliositsiofitlərə aid olduğunu bitki yayılma mərkəzləri ilə təsdiqləyir, belə ki, kölgəyədavamlı bitki olduğu üçün meşədə daha yaxşı inkişaf edir. *R.repens* növü Kiçik Qafqaz ərazisinin Xoşbulaq meşəsində, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Tillək meşəsində və Quba-Xaçmaz istiqamətində olan bütün meşələrdə yayılmışdır. Bitkinin bolluğu 3-5 arasında dəyişir. Eləcə də sulu dərələrdə mezofit bitkilərdən olan Baldırqanlıq transektinin qruplaşmasında III dərəcəli subedifikator rolunu oynayır. *R.oxyspermus* növünə də bu yerlərə yaxın rast gəlinmişdir, lakin onlar nisbətən boz-qonur torpaqlarda üstünlük təşkil etmiş, dağ bozqırlarında, qaya töküntülərində, kserofil bitkiliyində də rast gəlinmişdir. Bitkinin bolluğu 2-4 arasındadır. Fitosenozun əsas elementlərindən biridir. Naxçıvan MR dağ kserofit (friqanoid) bitkiliyinin *Zygophylleta atriplicoides* -Sirkənavari həlməlik formasiyasında *Zygophyllumatriplicoides* + *Reaumuria persica* + *R.oxyspermus* + *Atraphax spinosa* assosiasiyasına rast gəlinir. Burada *R.oxyspermus* növü assosiasiyanın elementlərindəndir, lakin Naxçıvan MR Gillənçay hövzəsində rütubətli yerlərdə *R.oxyspermus* artıq *R.repens* ilə əvəz olunur. Meşə bitkiliyi *R.repens* növü üçün xarakterikdir, əsasən Tuqay meşələri, Seyrək arid meşələr, həmişəyaşıl meşələr, Palıd meşələri formasiya sinfinin Ağ söyüdlük,-*Saliceta albae*, Qələmə qovaqlıq- *Populeta gracilis*, Kiçik qaraağaclıq- *Ulmuaeta minor* və Şərq palıdlığı- *Querceta macrantherae* üçün *R.repens* aşağıdakı assosiasiyaların tərkibində rast gəlinir: *Salix alba*+*Elaeagnus angustifolia*+ *herbosum (R.repens)* + *Tamarix meyeri*; *Populus gracilis*+*Salix triandra* + *R.repens* +*herbosum*; *Quercus macranthera*+*Fraxinus exelsior*+*Acer ibericum* + *herbosum (R.repens)*; *Crataegus caucasica*+*Malus orientalis*+*Pyrus salicifolia*+*Quercus macranthera*+ *herbosum (R.repens)*; *Pyrus salicifolia*+*P. caucasica*+*Cotoneaster melanocarpus*+*Rosa rapinii*+*R. canina*+ *herbosum*

(*R.repens*). Meşəaltı müxtəlifotluqda *R.repens* bir-neçə formasıyada dominantlıq edir. Burada 25-45 ədəd bitkiyə rast gəlinir. Ümumi halda bu fitosenozların tərkibinə *Helichrysum plicatum*, *Galium verum*, *Tussilago farfara*, *Hupericum perforatum*, *Teucrium orientale*, *Ziziphora capitata*, *Prangos acaulis*, *Xeranthemum cylindraceum* Sibth., *Acroptilon repens* (L.)DC., *Artemisia absinthium*, *Trifolium pratense*, *Verbascum pyramidatum*, *Potentilla argentea*, *Centaurea glehnii*, *Rumex scutatus* L., *Lotus corniculatus* kimi ot bitkiləri ilə bərabər, *Rhamnus pallasii*, *Salix wilhelmsiana*, *Padus avium*, *Fraxinus excelsior*, *Lonicera iberica* kimi ağac və kol bitkiləri də daxil olur.

Böyük Qafqaz ərazisində olan meşə çəmənliyində cinsin növləri eyni dərəcədə yayılmamışdır. Burada çəmən bitkiləri arasında *Ranunculus baidarae*, *R.crassifolius*, *R. arachnoideus*, *Carex tristis*, *C.polyphylla*, *C.melanostachya*, *Agrostis planifolia*, *A.capillaris*, *Calamagrostis arundinaceae*, *Arrhenatherum elatius*, *Poa nemoralis* və s. dominantlıq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *Ranunculus arachnoideus* növünün Azərbaycanda əsas yayılma mərkəzi Böyük Qafqaz ərazisidir. Növün bolluğu 1-2 baldır.

Kiçik Qafqaz florasının müvafiq bitkiliyində cinsin *R. baidarae*, *R.crassifolius* növü ilə bərabər *R.oreophilus*, *R.elegans* növlərinə subalp çəmənlərə qədər rast gəlinir. *R.elegans* növü bəzən alp çəmənliyində fraqmental görünüş yaradır (Nax.MR. Şahbuz r-n., Ordubad r-n.), lakin ərazidə meşə çəmənliyində *R.strigillosus* növü isə müstəsnaqlıq təşkil edir.

Alp çəmənliyi bitkilərin növ sayına və boy ölçüsünə görə subalp çəmənliyindən geri qalırlar. Subalp çəmənliyi adətən sıx, hündürboylu və növ sayına görə zəngindir. Burada aşağıdakı botaniki qruplarda *Ranunculus* növləri dominantlıq edir: *Alopecureta textilis* –Tülküquyruqluq formasıyada *Alopecurum textilis*+*Phleum pratense* +*herbosum*; Lazistan tarlaotuluq - *Agrosteta lazicae* formasıyada *Agrostis lazica*+*Festuca valesiaca* + *Ranunculus oreophilus*; Cilli-taxıllı müxtəlifotluq formasıya sinfinin Qəmgin cillik- *Carexeta tristis* formasıyada *Carex tristis*+*Festuca chalcophaea*+*Astragalus alpinus* +*herbosum* sonuncuda *Ranunculus elegans* növü tək-tək yayılmışdır. Bolluğu 1-2 baldır.Taxıllı - cilli - müxtəlifotlu və taxıllı - müxtəlifotlu mezofit meşə çəmənliyində *Ranunculus repens* növünün də qatıldığı aşağıdakı assosiasiyalar qeydə alınmışdır: *Poterium lasiocarpum*+*Bromus racemosus*+ *R.repens*; *Potentilla recta*+*Poa araratica*+*Artemisia absinthium*+*R.repens*; *Carex tristis*+*Echinochloa crusgalli*+*Aeluropus repens*+ *R.repens*. Assosiasiyalarda növün bolluğu 1-3 bal arasında dəyişir.

Mezofit çəmənliyində tipik çəmən bitkiləri ilə bərabər, qonşu qruplaşmalardan (meşə, bozqır və bataqlıq) daxil olan bitki növlərinin hesabına yaranmış şərait az-çox dərəcədə bitkilərin müxtəlifliyinə səbəb olur. Bu senozlarda cil və taxıl bitkiləri üstünlük təşkil edir: *Carex tristis*, *C.polyphylla*, *C.melanostachya*, *Agrostis planifolia*, *A.capillaris*, *Calamagrostis arundinaceae*, *Arrhenatherum elatius*, *Poa nemoralis* və s. Senozlarda bitkilərin vegetasiya müddətlərinin davamlılığı, çiçəkləmə vaxtlarındakı fərqlilik, müxtəlif dərinlikdə kök sistemlərinə malik olmaları, növlərin bir-birindən fərqli hündürlükləri, az-çox dərəcədə sıxlıq, müəyyən fitoiklimin formalaşmasına səbəb olur. *Ranunculus arvensis* və *R.sceleratus* növləri birillik bitkilərdir, onlar bütün botaniki coğrafi rayonlarda rast gəlinir və xüsusən belə qarışıq bitkiliklərdə az və ya çox dərəcədə nəzərə çarpır. Erkən yaz florası özünəməxsus gözəlliyə və xüsusiyyətə malikdir. Terofit qaymaqçiçəklilərdən olan *Ranunculus arvensis* və *R.sceleratus* erkən yaz florasının peyklərindəndir.

Meşədaxili çuxur yerlərdə və suətrafi ərazilərdə, bataqlıq kənarlarında tərkibində hidrofite elementlər olan kiçik talalar şəklində çəmənliklərə rast gəlinir. Bu çəmənliklərin tərkibində *Ranunculus strigillosus*, *Orchis mascula*, *Alopecurus arvensis*, *Muscari tenuiflorum*, kimi xarakterik bitkilər yayılmışdır. Çox zaman çəmənliklərin tərkibinə *Rosa boissieri*, *Crataegus sanguinea*, *Prunus divaricata* kimi kol bitkiləri də daxil olur. Belə botaniki qruplaşma yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindədir.

Qayalıq və töküntü bitkilik tipi bütün dağlıq qurşaqları əhatə edir, onlar 2 formasıya sinfində (qaya və töküntü bitkiliyi) yayılmışdır. Burada *Juniperis*, *Crataegus* və *Rosa* cinsinin növlərinə rast gəlinir. Dayanıqlı töküntülərin tərkibində *Cirsium tomentosum*, *Jurinella subacsulis*, *Ranunculus illyricus*, *R.glandiflorus*, qismən hərəkətli hissəsində isə *Oxyria digyna*, *Sibbaldia semiglabra* və s. növlər xüsusilə seçilir. Göründüyü kimi, *Ranunculus* növləri fitosenozlarda dominantlıq edir.

Beləliklə, *Ranunculus* növlərinin fitosenoloji xüsusiyyətləri və senopopulyasiyalarının öyrənilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan florasında bu bitkilər bütün qurşaqlar və bitkiliklər üçün xarakterikdir, o cümlədən səhra və yarımsəhralarda *R. chius*, *R. cornutus*, *R. ophioglossifolius* növləri yayılmışdır. Aşağı dağ qurşaqlarından dağətəyi və orta dağ qurşağına qədər növlərin sayı və yayılma tezliyi daha çoxdur: *R. lingua*, *R. sceleratus*, *R. repens*, *R. meyerianus*, *R. muricatus*, *R. arvensis*, *R. oxyspermus*, *R. cicutarius*, *R. illiricus*, *R. trichophyllus*, *R. rioni*. Orta və yüksək dağ qurşağı üçün cəmi 4 növə rast gəlinir ki, bunlardan *R. grandiflorus* əsasən Böyük Qafqaz ərazisində (Şamaxı və İsmayılı rayonlarında), *R. polyrhizos* növü isə Naxçıvan MR florasında rast gəlinir. Yüksək dağ qurşağı üçün isə *R. buhsei*, *R. aucheri* növləri bəzən edifikator rolu oynasa da, əsasən fitosenozlarda dominantlıq edir.

Subalp və alp qurşağının əsas növləri: *R. strigillosus*, *R. oreophyllus*, *R. baidarae*, *R. crassifolius*, *R. arachnoideus* və *R. elegans*. Ərazilərdə yayılma tezliyinə görə fərqlənən *R. elegans* növüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Работнов Т. А. Фитоценология. 2-е изд. М.: МГУ, 1983, 292 с.
2. Животовский Л.А. Онтогенетические спектры, эффективная плотность и классификация популяций растений // Экология. № 1, 2001, с.3-7
3. Смирнова О.В., Заугольнова Л.Б., Ермакова И.М. и др. Ценопопуляции растений (основы понятия и структура). М.: Наука, 1976, 217 с.
4. Ценопопуляции растений (очерки популяционной биологии) М.: Наука, 1988, 184 с.
5. Əkbəri T.M., Qaraxani P.X. Azərbaycanca *Ranunculus* L. cinsi növlərinin təyinedici cədvəli // AMEA-nın xəbərləri, Biologiya elmləri, №2, 2016
6. Əsgərov A.M. Azərbaycan florasının konspekti. Bakı: Elm, 2011, 267 s.
7. Меницкий Ю.Л., Попова Т.Н. и др. Конспект флоры Кавказа. В 3 томах: т.3. СПб.-М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008

РЕЗЮМЕ

ФИТОЦЕНОЛОГИЯ СЕМЕЙСТВА ЛЮТИКОВЫХ (*Ranunculus* L.) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФЛОРЕ

Акбери Т.М.

Ключевые слова: *Ranunculus* L., фитоценоз, ассоциация, формация, эдификатор, обилие вида, доминантные виды

В статье изучены фитоценологические особенности видов рода *Ranunculus* L. Определены обилие видов, эдификаторы, состав растительных ассоциаций в растительных сообществах. Проведение эколого-фитоценологических исследований в соответствующих фитоценозах занимает важное место в международном научном мире. Поэтому была поставлена цель изучить фитоценологические особенности половых видов и структуру популяций *Ranunculus* L., для исследования и изучения флоры Азербайджана.

SUMMARY

PHITOCENOLOGY OF THE FAMILY RANUNCULACEAE (*Ranunculus* L.) IN THE AZERBAIJAN FLORA

Akberi T.M.

Key words: *Ranunculus* L., phytocenosis, association, formation, edifier, species abundance, dominant species

The article studies the phytocenological features of the species of the genus *Ranunculus* L. The abundance of species, edifiers, composition of plant associations in plant communities are determined. Conducting ecological and phytocenological studies in relevant fitocenose occupies a wide place in the international scientific world. Therefore, the aim was to study the phytocenological features of sexual species and the population structure of *Ranunculus* L., for the study of the flora of Azerbaijan.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 27.02.2019
Son variant 25.09.2019